

49e jaargang nummer 3

september 2016

Ekphrasis

AMPAS

tijdschrift voor classici

Ekphrasis in het retorische onderwijs

CASPER DE JONGE

Summary: In the context of ancient Greek and Roman education, the term ekphrasis refers to one of the so-called preliminary exercises (*progymnasmata*). Ancient rhetoricians like Aelius Theon define ekphrasis as a text that shows the reader around and brings the subject clearly before the eyes. There are two differences between the ancient rhetorical concept of ekphrasis and the modern understanding of the term. Firstly, descriptions of objects or works of art are hardly mentioned in the rhetorical exercises. Instead, they deal with descriptions of persons, events, times and places. Secondly, ancient rhetoricians focus on the visual impact of ekphrasis (ἐνάργεια) rather than on its subject matter. This contribution examines the ancient definition of ekphrasis in the context of rhetorical education. Special attention is paid to the examples of ekphrasis mentioned in the handbooks, the stylistic aspects of ekphrasis, and the connections between rhetorical theory and literary practice.

1 Inleiding

Het begrip ekphrasis staat sinds enige decennia volop in de belangstelling. Daarbij gaat de aandacht van classici vooral uit naar beroemde beschrijvingen van objecten of kunstwerken in de Griekse en Latijnse poëzie, zoals het schild van Achilles (*Ilias* 18), het schild van Aeneas (*Aeneis* 8) en de spreij waarop de avonturen van Ariadne en Theseus staan afgebeeld (Catullus 64). In al deze gevallen van ekphrasis gaat het om de poëtische beschrijving van een voorwerp dat een visuele voorstelling bevat. De dichter beschrijft een object (een schild, een kledingstuk), dat op zijn beurt weer een hele wereld uitbeeldt. Op basis van dergelijke voorbeelden wordt ekphrasis dan ook wel gedefinieerd als een verbale representatie van een visuele representatie, of eenvoudiger, als de poëtische beschrijving van een kunstwerk.¹

Deze moderne opvattingen van ekphrasis verschillen fundamenteel van de antieke definitie van ekphrasis. In deze bijdrage zal ik laten zien dat ekphrasis een belangrijke rol speelde in het Griekse en Romeinse onderwijs.² In de retorica verwijst de term ekphrasis naar een schooloefening, die gericht is op aanschouwelijkheid (ἐνάργεια): de leerling moet zijn onderwerp zo levendig beschrijven dat hij het als het ware zichtbaar maakt voor zijn publiek. Net als

¹ Het schild van Achilles wordt uitvoerig besproken door Koopman in deze *Lampas*.

² Webb (2009) geeft een uitvoerige behandeling van ekphrasis in de retorische theorie en praktijk. Zij bespreekt ook de verschillen tussen de antieke en moderne definities van ekphrasis. Dit artikel is voor een groot deel gebaseerd op haar analyses.

bij de moderne opvatting van ekphrasis gaat het bij ekphrasis in de antieke retorica dus om de spannende verhouding tussen spreken en zien, tussen woorden en beelden, tussen het verbale en het visuele. Maar er zijn twee belangrijke verschillen tussen de antieke en de moderne benadering van ekphrasis. Ten eerste beperkt ekphrasis zich in de antieke betekenis van het woord niet tot de beschrijving van voorwerpen of kunstwerken. Sterker nog: beschrijvingen van voorwerpen en kunstwerken worden in de antieke theorie nauwelijks genoemd. Allerlei andere onderwerpen lenen zich wel voor ekphrasis, in het bijzonder personen, plaatsen, tijden en gebeurtenissen. Ten tweede wordt in de antieke definitie van ekphrasis veel meer nadruk gelegd op het beoogde effect: het doel van een beschrijving is altijd gelegen in de impact op de luisteraar, die dankzij de levendige beschrijving als het ware in een toeschouwer verandert.

Het Griekse woord ἔκφρασις wordt vaak vertaald als ‘beschrijving’.³ Die vertaling is eigenlijk misleidend. Om te beginnen legt zo’n vertaling teveel nadruk op het schrijven, terwijl de retorische oefening uiteindelijk gericht is op mondelinge voordracht. Maar belangrijker is dat wij bij een ‘beschrijving’ direct denken aan de verbale weergave of schriftelijke representatie van een gegeven object in de werkelijkheid – bijvoorbeeld de tekstuele beschrijving van een gebouw of een schilderij. Daarom gaat het bij de retorische ekphrasis nu juist niet. Het werkwoord ἐκφράζειν betekent ‘volledig vertellen’ of ‘volledig laten zien’. Het voorvoegsel ἐκ- drukt volledigheid, compleetheid of grondigheid uit.⁴ Het woord φράζειν (‘meedelen’, ‘vertellen’) heeft al sinds Homerus de connotatie van ‘tonen’, ‘laten zien’, ‘aanwijzen’. Wanneer je een ekphrasis presenteert, vertel je dus een gedetailleerd verhaal, dat in al zijn volledigheid een duidelijk beeld oproept bij het publiek. Kortom: retorische ekphrasis draait niet om de beschrijving van een gegeven object, maar om de visuele impact van een uitvoerige vertelling.

2 Ekphrasis als schooloefening

In het antieke schoolcurriculum behoorde ekphrasis tot de zogenaamde *progymnasmata*, een reeks retorische schooloefeningen van toenemende moeilijkheidsgraad.⁵ Nadat een leerling had leren lezen en schrijven bij de gramma-

3 De Latijnse handboeken spreken van *descriptio* (Halsall 1992, 1994), maar ook van *explicatio* (‘ontvouwing’, ‘uiteenzetting’): de laatstgenoemde term sluit beter aan bij het Griekse woord ἔκφρασις. Zie Patillon (1997: 149 n. 323) en Webb (2009: 75).

4 Smyth (1956: 378) paragraaf 1688 over ΕΚ in compositie: ‘often with an implication of fulfilment, completion, thoroughness, resolution (ἐκτέρθειν sack utterly, ἐκδιδάσκειν, teach thoroughly)’. Zie ook Webb (2009: 74-75).

5 Kraus (2005) schetst de geschiedenis van de *progymnasmata* van de hellenistische tijd tot in de twintigste eeuw (de teksten waren bijzonder geliefd in de Renaissance). Bonner (1977: 250-276) bespreekt de oefeningen in de context van het antieke onderwijscurriculum. Zie ook Kennedy (1994: 202-208).

ticus, moest hij zich vanaf de leeftijd van ongeveer vijftien jaar gaan bekwamen in het houden van declamaties onder begeleiding van de retor. De stap van het grammaticaonderwijs, dat gericht was op lezen en schrijven, naar het retorica-onderwijs, waarin het declameren centraal stond, was in de praktijk behoorlijk groot. Om de leerlingen beter voor te bereiden moesten zij zich daarom bezighouden met een aantal ‘voorbereidende oefeningen’ (προγυμνάσματα). Deze oefeningen werden aangeboden door de grammaticus, maar ze konden ook nog een rol blijven spelen in het voortgezet onderwijs bij de retor.

Gedurende meer dan duizend jaar hebben de *progymnasmata* een belangrijke bijdrage geleverd aan de scholing van Griekse en Romeinse leerlingen. Daarmee hebben ze natuurlijk ook hun stempel gedrukt op de literatuur: de retorische training van auteurs en lezers verklaart gedeeltelijk waarom redevoeringen, argumentaties pro en contra, vergelijkingen en gemeenplaatsen zo’n prominente rol spelen in allerlei literaire genres, zoals het epos, de antieke roman en de geschiedschrijving. De oudste verwijzing naar de *progymnasmata* vinden we in de *Rhetorica ad Alexandrum* (vierde eeuw v.Chr.), maar hier hebben we mogelijk met een latere interpolatie te maken.⁶ De *progymnasmata* zijn waarschijnlijk in de hellenistische tijd ontwikkeld. Quintilianus bespreekt in de eerste eeuw n.Chr. twaalf *primae exercitationes* in het grammaticaonderwijs (*Institutio Oratoria* 2.4); de oefeningen bleven een essentieel onderdeel van het schoolcurriculum tot in de late Oudheid en de Byzantijnse tijd.

Er zijn vier handboeken bewaard waarin de *progymnasmata* worden beschreven.⁷ Dat zijn de Griekse teksten van Aelius Theon (eerste eeuw n.Chr.), pseudo-Hermogenes (derde eeuw), Aphthonius (vierde eeuw), en Nicolaus van Myra (vijfde eeuw, niet de bisschop uit de vierde eeuw). In het Latijn hebben we uitsluitend de al genoemde bespreking van Quintilianus. Er zijn kleine verschillen in de benamingen van de oefeningen, in hun volgorde en hun aantal (variërend van tien tot veertien). Maar er zijn vooral veel overeenkomsten tussen de teksten, waaruit blijkt dat het retorische onderwijs eeuwenlang weinig veranderingen heeft ondergaan. Men begon meestal met het schrijven van een fabel (μῦθος); daarna kwam de vertelling (διήγημα) over een mythische, historische of politieke gebeurtenis; dan volgden χρεῖα (anekdote met een praktische toepassing), γνώμη (*sententia* of gezegde), ἀνασκευή (weerlegging), κατασκευή (bevestiging), κοινὸς τόπος (gemeenplaats), ἐγκώμιον (lof), ψόγος (blaam), σύγκρισις (vergelijking, bijvoorbeeld van Achilles en Hector),

6 *Rhetorica ad Alexandrum* 28 1436a. Walker (2011: 98–122) betoogt mede op basis van deze passage dat de *progymnasmata*, inclusief ekphrasis, al een rol speelden in het onderwijs van Isocrates (vierde eeuw v.Chr.).

7 De teksten zijn uitgegeven in de *Rhetores Graeci* (ed. Spengel 1854–1856): pseudo-Hermogenes, Aphthonius en Theon in deel 2, Nicolaus in deel 3. Men verwijst traditioneel naar de pagina en regelnummers in de editie van Spengel. De *Progymnasmata* van pseudo-Hermogenes zijn echter ook los uitgegeven door Rabe (1913), Nicolaus door Felten (1913), Aphthonius door Rabe (1926). De beste recente editie van Aelius Theon en Aphthonius is van Patillon (1997, 2008). Er is een Engelse vertaling van de *progymnasmata* door Kennedy (2003).

en ἡθοποιία of προσωποποιία (een rede die in de mond van een historisch of mythisch personage wordt gelegd). Voorafgaand aan de twee laatste en moeilijkste retorische oefeningen, θέσις (betoog) en νόμος (argumentatie voor of tegen de toepassing van een gegeven wet), moest de leerling zich eerst nog wijden aan de ἔκφρασις.

De handboeken van Aelius Theon, pseudo-Hermogenes, Aphthonius en Nicolaus bevatten elk een passage over ekphrasis. Na een definitie van dit begrip volgen instructies over de te behandelen onderwerpen en de stijlen die daarbij gehanteerd moeten worden. Ook wordt de relatie met andere oefeningen toegelicht (bijvoorbeeld de ‘vertelling’ en de ‘gemeenplaats’), en er wordt uitgelegd welke retorische vaardigheden de leerling met deze oefening kan trainen.⁸ Uiteindelijk heeft ekphrasis namelijk een retorisch doel. De oefening voegt een dimensie toe aan een eenvoudige vertelling (διήγημα), waarmee de leerling in een eerdere oefening al ervaring heeft opgedaan. Door een vertelling van een ekphrasis te voorzien kan de spreker zijn uiteenzetting van de feiten aanzienlijk verlevendigen, zodat zijn toehoorders de gebeurtenissen van dichtbij beleven. De combinatie van deze oefeningen stelt de leerling dus in staat om een overtuigende uiteenzetting van de feiten te componeren: een onmisbaar onderdeel van elke redevoering. Zoals in alle retorische handboeken worden de voorbeelden echter niet alleen ontleend aan klassieke redevoeringen, maar vooral ook aan epische en historiografische teksten. Homerus, Herodotus en Thucydides leveren een groot deel van deze voorbeelden, die moesten worden (voor)gelezen, bestudeerd en nagevolgd. De leerling werd geacht om zijn ekphrasis eerst uit te schrijven, maar daarna moest hij zijn tekst ook mondeling voordragen voor zijn docent en klasgenoten.

3 Ekphrasis en ἐνάργεια

Aelius Theon definieert ekphrasis als volgt (118.7-9 ed. Spengel):⁹

Ἐκφρασις ἐστὶ λόγος περιηγηματικὸς ἐνάργως ὑπ’ ὧν ἄγων τὸ δηλούμενον.
γίνεται δὲ ἔκφρασις προσώπων τε καὶ πραγμάτων καὶ τόπων καὶ χρόνων.

Ekphrasis is een rondleidende tekst die het onderwerp helder onder ogen brengt. Er bestaat ekphrasis van personen, gebeurtenissen, plaatsen en tijden.

- 8 Behalve de theorie over ekphrasis is er ook een aantal voorbeelden uit de retorenscholen bewaard gebleven. Deze ‘praktische uitwerkingen’ van ekphrasis zijn overgeleverd in de genoemde teksten van Aphthonius en Nicolaus en in de *Progymnasmata* van Libanius (ed. Foerster 1915). Voor Libanius, zie Van Hoof (2014). Zijn voorbeelden van ekphrasis (zie Gibson 2014: 136-137) betreffen onder andere beschrijvingen van een militaire strijd, een festival, een dronken man en schilderijen.
- 9 De tekst volgt de editie van Patillon (1997). De verwijzing geeft (zoals gebruikelijk) de pagina en het regelnummer in het tweede deel van de *Rhetores Graeci* van Spengel (1854). Aelius Theon was mogelijk actief in Alexandrië: zie Patillon (1997: vii-xvi) en Morgan (2007: 311-312).

Deze definitie maakt direct duidelijk dat ekphrasis in de Oudheid een andere betekenis had dan in onze tijd. Wat is een λόγος περιηγηματικός? Kennedy vertaalt ‘descriptive language’, en Webb ‘descriptive speech’.¹⁰ Het werkwoord περιηγέομαι betekent eigenlijk ‘rond-leiden’, en vandaar ook ‘alles laten zien’, ‘expliciteren’, ‘schetsen’ of ‘beschrijven’.¹¹ Maar het voorvoegsel περι- is belangrijk: de spreker leidt zijn publiek als het ware rond, langs de personen, gebeurtenissen, plaatsen en tijden waarover hij spreekt. Het gaat hier dus niet om de beschrijving van een voorwerp of kunstwerk, zoals in de moderne opvatting van ekphrasis, hoewel we zullen zien dat Aelius Theon in het vervolg wel zinspeelt op het schild van Achilles. Essentieel voor de retorische ekphrasis is niet de behandeling van bepaalde typen onderwerpen, maar het effect dat wordt beoogd: het gaat om een tekst die het besproken onderwerp ‘helder voor ogen brengt’ (ἐναργῶς ὑπ’ ὅψιν ἄγων). In alle antieke definities van ekphrasis wordt het bijwoord ἐναργῶς of het adjectief ἐναργής (‘helder’, ‘aanschouwelijk’) gebruikt.

Juist in het streven naar ἐνάργεια verschilt ekphrasis van een gewone vertelling, zoals de retor Nicolaus uitlegt: een vertelling (διήγησις) geeft een ‘kale expositie’ (ψιλὴν ἔκθεσιν) van de gebeurtenissen, terwijl ekphrasis ‘de toehoorders tot toeschouwers probeert te maken’ (πειρᾶται θεατὰς τοὺς ἀκούοντας ἐργάζεσθαι).¹² In de Griekse retorica en literatuurkritiek is ἐνάργεια een stijldeugd die bijvoorbeeld aan Homerus, Lysias en Thucydides wordt toegeschreven. Deze auteurs vertellen zo beeldend dat je als lezer aanwezig lijkt te zijn bij de gebeurtenissen die vermeld worden: ἐνάργεια zorgt ervoor dat de narratieve wereld ‘helder’ aan het publiek verschijnt. De toehoorders worden als het ware toeschouwers, en daarmee wordt ook hun cognitieve en emotionele betrokkenheid gestimuleerd. In recente studies wordt dit effect ‘immersion’ (onderdompeling) genoemd: de toehoorders worden als het ware ‘ondergedompeld’ in de narratieve scène.¹³ Nauwkeurige beschrijvingen en

10 Kennedy (2003: 45), Webb (2009: 197). Het adjectief περιηγηματικός komt uitsluitend voor in de *progymnasmata* (en in de antieke commentaren daarop).

11 Zie LSJ s.v. περιηγέομαι en Dubel (1997: 255): ‘*Periêgeisthai* peut essentiellement se comprendre comme “faire le tour de quelque chose (accusatif) avec quelqu’un (datif) pour le lui faire voir”’. Zie ook de toelichting van Patillon (1997: 149), die λόγος περιηγηματικός weergeeft als ‘un discours qui présente en détail’. De Byzantijnse commentator op Aphthonius’ *Progymnasmata* (216.8 ed. Rabe) geeft een vergelijkbare interpretatie van het woord περιηγηματικός: ‘alsof je samen rond lijkt te gaan in de tekst en als het ware een demonstratie geeft; zoals wanneer men iemand die net in Athene is aangekomen bij de hand zou nemen en door de stad zou rondleiden, waarbij men de gymnasia laat zien, Piraeus, en elk van de andere bezienswaardigheden’ (οἷον δὲ τῷ λόγῳ συμπεριέναι καὶ οἰονεὶ δεικνύναι· ὥσπερ ἂν εἴ τις ἐπιδημήσαντά τινα Ἀθήνας παραλαβὼν ὑφηγείτο τὴν πόλιν, δεικνὺς τὰ γυμνάσια, τὸν Πειραιᾶ καὶ τῶν ἄλλων ἑκάστον). Zie ook het artikel van Van Opstall in deze *Lampas*.

12 Nicolaus, *Progymnasmata* 68.10–12 ed. Felten (= 491.29–30 ed. Spengel). Voor het verschil tussen ekphrasis en vertelling, zie Webb (2009: 70–71).

13 Voor het retorische begrip ἐνάργεια, zie Zanker (1981) en Lausberg (2008: 399–407). Allan, De Jong en De Jonge (2014) bespreken ἐνάργεια als kenmerk van de Homerische vertelstijl en leggen een verband met het narratologisch-taalkundige begrip ‘immersion’.

vermelding van details kunnen daaraan in hoge mate bijdragen, maar ook andere stijlmiddelen kunnen de indruk geven dat je als toehoorder ‘aanwezig’ bent bij de gebeurtenissen, bijvoorbeeld herhalingen, klankeffecten en beeldende adjectieven.

4 De onderwerpen van ekphrasis

We hebben gezien dat Aelius Theon onderscheid maakt tussen ekphrasis van personen, gebeurtenissen, plaatsen en tijden. Van elk van deze categorieën geeft hij een paar korte voorbeelden (118.9-21 ed. Spengel):

προσώπων μὲν οὖν, οἷον τὸ Ὀμηρικόν, ‘γυρὸς ἦν ὥμοις, μελανόχροος, οὐλοκάρηνος’. καὶ τὰ περὶ τοῦ Θερσίτου, ‘φορκὸς ἦν, χολὸς δ’ ἕτερον πόδα’, καὶ τὰ ἐξῆς, καὶ παρ’ Ἡροδότῳ τὸ εἶδος τῆς ἰβίδος καὶ τῶν ἵππων τῶν ποταμίων καὶ τῶν κροκοδείλων τῶν Αἰγυπτίων. πραγμάτων δὲ οἷον ἔκφρασις πολέμου, εἰρήνης, χειμῶνος, λιμοῦ, λοιμοῦ, σεισμοῦ. τόπων δὲ οἷον λειμώνων, αἰγιαλῶν, πόλεων, νήσων, ἐρημίας, καὶ τῶν ὁμοίων. χρόνων δὲ οἷον ἔαρος, θέρους, ἐορτῆς, καὶ τῶν τοιούτων.

Ekphrasis van personen, zoals bij Homerus: ‘hij was gebogen bij de schouders, donker van huid, en kroesharig’ (*Odyssee* 19.246); en de woorden over Thersites: ‘hij had een spits hoofd en was kreupel aan een voet’, enzovoort (*Ilias* 2.219 en 2.217). En bij Herodotus het uiterlijk van de ibis en van nijlpaarden en krokodillen in Egypte (*Historiën* 2.68, 71, 76). Ekphrasis van gebeurtenissen, bijvoorbeeld van oorlog, vrede, een storm, hongersnood, pest, een aardbeving. En van plaatsen, bijvoorbeeld havens, stranden, steden, eilanden, woestijn en dergelijke. En van tijden, bijvoorbeeld lente, zomer, een festival en dergelijke.

De vier categorieën (personen, gebeurtenissen, plaatsen, tijden) die hier worden vermeld zijn de standaardonderwerpen van ekphrasis in de retorische handboeken.¹⁴ Samen vormen ze de basiselementen voor een *narratio* in een redevoering, want ze geven antwoorden op de vragen ‘wie?’, ‘wat?’, ‘waar?’ en ‘wanneer?’. Er bestaat dus een duidelijk verband tussen ekphrasis en vertelling (διήγημα), die ook behoort tot de voorbereidende oefeningen.¹⁵ Een leerling die veel heeft geoefend met ekphraseis van personen, gebeurtenissen, plaatsen en tijden kan daarna een redevoering houden met een overtuigende uiteenzetting van de feiten. Een ekphrasis staat dus niet op zichzelf, maar moet een zinnige bijdrage leveren aan de vertelling (*narratio*), en daarmee aan de redevoering als geheel.

¹⁴ Webb (2009: 61-86).

¹⁵ Voor de vertelling (διήγημα), zie Aelius Theon, *Progymnasmata* 5 ed. Patillon (= 78.14-96.17 ed. Spengel).

In de voorbeelden van Aelius Theon gaat het dan ook steeds om beschrijvingen die onderdeel vormen van een langere narratieve passage. In het eerste voorbeeld uit de *Odyssee* (19.246) gaat het om de heraut Eurybates, wiens uiterlijk door de als vreemdeling vermomde Odysseus heel beeldend beschreven wordt. Hoewel Aelius Theon er verder niets over zegt, lijkt het relevant dat Odysseus deze beschrijving presenteert in het gesprek waarin hij (nog niet herkend) door Penelope op de proef wordt gesteld. In een van zijn 'leugenverhalen' stelt Odysseus zich voor als Aethon, broer van Idomeneus, uit Kreta, waar hij twintig jaar eerder Odysseus beweert te hebben gezien. Wanneer Penelope hem vraagt naar het uiterlijk van Odysseus en zijn mannen, geeft hij een levendige beschrijving van Odysseus en Eurybates. Met zijn treffende karakterisering overtuigt Odysseus Penelope ervan dat hij haar man en zijn makers 'echt' gezien heeft; zijn ekphrasis wekt bij Penelope tranen op, omdat ze de 'tekens' (σήματα) herkent die Odysseus haar presenteert. De Homerische passage illustreert dus in zekere zin het emotionele effect dat een beeldende beschrijving teweeg kan brengen: de reactie van Penelope op Odysseus vormt als het ware een model voor de reactie van het publiek op een retorische ekphrasis.

Met de twee korte citaten uit de *Ilias* (2.219 en 2.217) roept Aelius Theon de passage op waarin Homerus de onooglijke Thersites beschrijft (2.216-220): 'de lelijkste man die naar Ilion meekwam: kromstaande benen, kreupel aan een van zijn voeten; zijn schouders waren gebogen en werden samengedrukt op zijn borstkas; 't hoofd liep toe in een punt en was schaars begroeid met wat krulhaar.'¹⁶ Ook dit is een beschrijving die niet op zichzelf staat, maar een duidelijke functie vervult in de vertelling: de karakterisering van Thersites' uiterlijk bereidt de toehoorders immers voor op zijn afstraffing door Odysseus.

Kennelijk vallen ook dieren onder 'personen' (πρόσωπα), want Aelius Theon vermeldt ook Herodotus' beschrijvingen van de ibis, nijlpaarden en krokodillen. De passage over de nijlpaarden is als volgt (2.71):

οἱ δὲ ἵπποι οἱ ποτάμιοι ἐν νομῷ μὲν τῷ Παπρημίτῃ ἱροὶ εἰσι, τοῖσι δὲ ἄλλοισι Αἰγυπτίοισι οὐκ ἱροὶ. φύσιν δὲ παρέχονται ἰδέης τοιήνδε. τετράπους ἐστὶ, δίχηλον ὡς καὶ βοῦς, σιμόν, λοφιὴν ἔχον ἵππου, χαυλιόδοντας φαῖνον, οὐρὴν ἵππου καὶ φωνήν, μέγας ὅσον τε βοῦς ὁ μέγιστος. τὸ δέρμα δ' αὐτοῦ οὕτω δὴ τι παχὺ ἐστὶ ὥστε αὐτοῦ γενομένου ξυστὰ ποιέσθαι ἀκοντία ἐξ αὐτοῦ.

De nijlpaarden gelden in het district Paprèmis als heilig, maar in de rest van Egypte niet. Hun aard en uiterlijk is als volgt: het dier is viervoetig, heeft gespleten hoeven en wel als een koe, is stompneuzig, heeft manen als een paard, slagstanden, staart en stem als van een paard en is zo groot als een zeer groot rund. De huid van het dier is zo dik, dat men gladde speren ervan maakt, als hij droog is.¹⁷

¹⁶ Vertaling van De Roy van Zuydewijn (1993).

¹⁷ Vertaling van Damsté (1968).

Herodotus karakteriseert het nijlpaard in paratactische stijl, met enkele korte, eenvoudige zinnen, die kenmerkend zijn voor gesproken taal: taalkundigen spreken dan ook van ‘chunks’ of ‘intonatie-eenheden’, waarin Herodotus de kenmerkende eigenschappen van het dier een voor een vermeldt. Die heldere stijl van de Herodoteïsche beschrijving werd ongetwijfeld gewaardeerd door Aelius Theon en de andere retoren, want zij menen, zoals we hieronder zullen zien, dat de stijl van ekphrasis gekenmerkt moet worden door duidelijkheid (σαφήνεια).

‘Herodotus heeft blijkbaar nooit een nijlpaard gezien’, merkt Damsté op.¹⁸ Een geslaagde ‘beschrijving’ van dat dier kunnen we deze passage vanuit modern perspectief misschien niet noemen; maar de antieke retoren zagen er kennelijk een leerzaam model in van een tekst met een sterke visuele impact op de lezer. Het voorbeeld bewijst nog maar eens dat Aelius Theon met ekphrasis iets heel anders bedoelt dan de moderne literatuurwetenschappers: met het nijlpaard van Herodotus zijn we ver weg geraakt van het schild van Achilles.

Toch blijkt dat schild wel een rol te spelen in de retorische theorie over ekphrasis. Naast beschrijvingen van personen, gebeurtenissen, plaatsen en tijden, die direct na de definitie van ekphrasis worden genoemd, introduceert Aelius Theon in tweede instantie namelijk nog een andere categorie: ekphrasis van manieren (τρόποι), een type dat we overigens alleen bij deze retor vinden, en niet in de latere handboeken. Ter illustratie van deze categorie verwijst Theon (118.21-27 ed. Spengel) onder meer naar de ὀπλοποιΐα (‘de wapenvervaardiging’), een term waarmee men in de Oudheid ook wel het achttiende boek van de *Ilias* aanduidde:

αἱ δὲ καὶ τρόπων εἰσὶν ἐκφράσεις, ὅποιαί τῶν σκευῶν καὶ τῶν ὅπλων καὶ τῶν μηχανημάτων, ὃν τρόπον ἕκαστον παρεσκευάσθη, ὡς παρὰ μὲν Ὀμήρῳ ἡ ὀπλοποιΐα, παρὰ Θουκυδίδῃ δὲ ὁ περιτειχισμὸς τῶν Πλαταιέων καὶ ἡ τοῦ μηχανήματος κατασκευή, ‘κεραΐαν μεγάλην δίχα πρίσαντες ἐκοίλαναν ἄπασαν’.

Verder zijn er beschrijvingen van manieren, zoals van werktuigen, wapens en belegeringsmachines, op welke manier elk van die dingen werd gemaakt; zoals de wapenvervaardiging bij Homerus, en bij Thucydides de ommuring van de Plataeers en de productie van het belegeringswerktuig: ‘zij zaagden een grote balk door-midden en holden hem geheel uit’ (Thucydides 4.100).¹⁹

Het schild van Achilles (*Ilias* 18) is natuurlijk het prototype van ekphrasis in de moderne zin van het woord: een poëtische beschrijving van een kunstwerk, of een verbale representatie van een visuele representatie.²⁰ Aelius Theon verwijst met de term ὀπλοποιΐα weliswaar naar het gedeelte van de *Ilias* waarin

18 Damsté (1968: 511).

19 In het vervolg noemt Aelius Theon nog een voorbeeld uit Ctesias’ *Persica*.

20 Zie Koopman (2014) en zijn bijdrage in deze *Lampas*.

het schild van Achilles wordt beschreven, maar Ruth Webb heeft terecht benadrukt dat de antieke retor anders dan de meeste moderne lezers niet geïnteresseerd lijkt te zijn in het schild als kunstwerk.²¹ Het gaat Theon niet om de afbeeldingen op het schild – aarde, zee, hemel, en de twee door mensen bewoonde steden, de een in vrede en de ander in oorlog –, maar om de manier (τρόπος) waarop Hephaestus het schild vervaardigt. Homerus beschrijft zijn werkwijze inderdaad in beeldende verzen (*Ilias* 18.474–482):

χαλκὸν δ' ἐν πυρὶ βάλλεν ἀτειρέα κασσίτερόν τε
καὶ χρυσὸν τιμήντα καὶ ἄργυρον· αὐτὰρ ἔπειτα
θήκεν ἐν ἀκμοθέτῳ μέγαν ἄκμονα, γέντο δὲ χειρὶ
ῥαιστήρα κρατερήν, ἐτέρηφι δὲ γέντο πυράγρην.
ποίει δὲ πρῶτιστα σάκος μέγα τε στιβαρόν τε
πάντοσε δαιδάλλων, περὶ δ' ἄντυγα βάλλε φαεινὴν
τρίπλακα μαρμαρέην, ἐκ δ' ἄργύρεον τελαμῶνα.
πέντε δ' ἄρ' αὐτοῦ ἔσαν σάκεος πτύχες· αὐτὰρ ἐν αὐτῷ
ποίει δαίδαλα πολλὰ ἰδυίησι πραπίδεσσιν.

En in het vuur wierp de god het harde, onsljtbare koper, zilver en tin, alsmede het kostbare goud. En vervolgens zette hij neer op een voetstuk het machtige aambeeld en nam een krachtige hamer ter hand en greep met zijn andere een vuurtang. En hij begon met het grote en sterke, van boven tot onder kunstig gesmeedwerkte schild, dat een blinkende driedubbele rand van glanzend metaal kreeg, waaraan hij een draagriem met zilverwerk maakte. Vijf lagen dik was het schild en daar bracht Hephaestus het vele smeedwerk op aan, zoals zijn kunstvaardige geest het hem ingaf.²²

Met de term ὀπλοποιία kan Aelius Theon natuurlijk de gehele episode van het schild aanduiden (*Ilias* 18.369–616), maar ook in dat geval heeft hij niet gedacht aan het schild als kunstwerk, maar aan de vervaardiging ervan door Hephaestus. Dat blijkt natuurlijk direct uit het feit dat Theon de ‘wapenvervaardiging’ bij Homerus in één adem noemt met de ‘ommuring van de Plataeërs’ (ὁ περιτειχισμὸς τῶν Πλαταιέων) en de ‘productie van het belegeringswerktuig’ (ἡ τοῦ μηχανήματος κατασκευή) bij Thucydides. Het eerste voorbeeld slaat vermoedelijk op de schans die door de Peloponnesiërs wordt opgeworpen tijdens de belegering van Plataea (2.75–78).²³ Het tweede voorbeeld verwijst naar de passage waarin de Boeotiërs een belegeringswerktuig in elkaar zetten om vervolgens de stad Delion in te nemen (4.100). Net als bij de muur rond Plataea en de machine van de Boeotiërs gaat het bij het schild van Achilles dus

²¹ Webb (2009: 70).

²² Vertaling van De Roy van Zuydewijn (1993).

²³ Deze interpretatie van Webb (2009: 69) is aannemelijker dan de uitleg van Patillon (1997: 67 n. 329), die verwijst naar Thucydides 3.21. Daar is de muur al voltooid en Aelius Theon moet wel doelen op de beschrijving van (de manier van) het bouwen.

om de manier waarop het werd gemaakt: de hierboven geciteerde verzen over Hephaestus' smeedkunst brengen deze vervaardiging helder in beeld.

In het vervolg komt Aelius Theon nog een keer terug op Homerus' beschrijving van Achilles' schild. Wanneer we een ekphrasis van plaatsen, tijden, gebeurtenissen of manieren componeren en we op zoek zijn naar materiaal dat geschikt is om te behandelen, dan ontlene we uitgangspunten (ἀφορμαί) aan 'schoonheid, nut en genoegten' (ἐκ τοῦ καλοῦ καὶ ἐκ τοῦ χρησίου καὶ ἐκ τοῦ ἡδέος). Dat doet Homerus bijvoorbeeld met de wapens van Achilles, aldus Theon, 'wanneer hij zegt dat ze mooi waren en stevig, indrukwekkend voor zijn bondgenoten, en beangstigend voor zijn vijanden'.²⁴ Ook hier zegt Theon niets over de voorstellingen op het schild.

Dat schoolmeesters graag heldere indelingen, typologieën en categorieën bedenken is een verschijnsel van alle tijden. Maar categorieën hebben hun beperkingen. Nadat hij vijf typen ekphraseis heeft onderscheiden (personen, gebeurtenissen, tijden, plaatsen en wijzen), voegt Aelius Theon toch nog de zogenaamde 'gemengde ekphrasis' toe (μικτὴ ἔκφρασις). Als voorbeeld noemt hij een nachtelijk gevecht (νυκτομαχία) bij Thucydides. Dat is immers zowel een moment als een gebeurtenis, en combineert dus ekphrasis van tijden en ekphrasis van gebeurtenissen. Het lijkt mij niet uitgesloten dat de retor deze extra categorie gauw heeft toegevoegd toen een slimmerik in zijn klaslokaal erop wees dat Thucydides' beschrijving van de nachtelijke strijd in Plataea (2.2-5) zich niet duidelijk liet indelen in een van de reeds genoemde categorieën.²⁵

5 Ekphrasis en stijl

De auteurs van de *progymnasmata* schenken bijzondere aandacht aan de stijl waarin de teksten moeten worden geschreven. Aelius Theon (119.27-120.2 ed. Spengel) legt uit dat ekphrasis een aantal stijldeugden (ἀρεταί) moet bevatten:²⁶

ἀρεταὶ δὲ ἐκφράσεως αἶδε, σαφήνεια μὲν μάλιστα καὶ ἐνάργεια τοῦ σχεδὸν ὁράσθαι τὰ ἀπαγγελλόμενα, ἔπειτα τὸ μὴ τελέως ἀπομηκύνειν περὶ τὰ ἄχρηστα, τὸ δὲ ὅλον συνεξομοιοῦσθαι χρὴ τοῖς ὑποκειμένοις τὴν ἀπαγγελίαν, ὥστε εἰ μὲν εὐανδρὲς τι εἴη τὸ δηλούμενον, εὐανθῇ καὶ τὴν φράσιν εἶναι· εἰ δὲ ἀνύμνητον ἢ φοβερόν ἢ ὅποιον δὴ ποτε, μηδὲ τὰ τῆς ἐρμηνείας ἀπάδειν τῆς φύσεως αὐτόων.

24 Aelius Theon (119.22-27 ed. Spengel): ὅσον Ὅμηρος ἐπὶ τῶν Ἀχιλλέως ὅπλων ἐποίησεν, εἰπὼν ὅτι καὶ καλὰ ἦν καὶ ἰσχυρὰ καὶ ἰδεῖν τοῖς μὲν συμμάχοις ἐκπληκτικά, τοῖς δὲ πολεμίοις φοβερά. De reactie van de Myrmidonen op het schild van Achilles (waarnaar Aelius Theon met het woord σύμμαχοι verwijst) wordt pas in *Ilias* 19.14-15 genoemd: met τὰ Ἀχιλλέως ὅπλα (de wapens van Achilles) bedoelt Aelius Theon dus kennelijk niet de ὅλοποιία als narratieve episode.

25 De νυκτομαχία kan ook verwijzen naar Thucydides 7.43-44: het gevecht in de nacht op Epipolae bij Syracuse.

26 De *Progymnasmata* van Pseudo-Hermogenes (16.32-17.1 ed. Spengel) bevatten een bijna identieke sectie over de stijl van ekphrasis.

De stijlkwaliteiten van ekphrasis zijn de volgende: bovenal duidelijkheid (σαφήνεια) en aanschouwelijkheid (ἐνάργεια), die ervoor zorgt dat je bijna ziet wat er wordt verteld; verder moet je niet eindeloos uitweiden over zinloze details; en in het algemeen moet de uitdrukking gelijk worden aan het onderwerp, zodat als datgene wat wordt duidelijk gemaakt iets bloemrijks is, ook de formulering bloemrijk moet zijn; en als het droog of beangstigend is of wat dan ook, de stijl-middelen niet detoneren met de aard van de onderwerpen.

Duidelijkheid (σαφήνεια) geldt in de klassieke retorica als een stijldeugd waaraan elke vertelling (*narratio*) moet voldoen. Dat een heldere, paratactische stijl kan bijdragen aan het visuele effect van ekphrasis hebben we gezien in Herodotus' beschrijving van het nijlpaard (een ekphrasis die door Aelius Theon als voorbeeld wordt genoemd).²⁷ De genoemde passages uit Homerus voldoen eveneens aan dit criterium. De ommuring van Plataea wordt door Thucydides (2.75) weliswaar in een iets complexere stijl beschreven, maar ook daar zien we een heldere afbakening van de verschillende fases van het proces, zodat de lezer daarvan een ordelijk beeld krijgt (πρῶτον μὲν ... ἔπειτα ... – 'eerst, ... vervolgens'). Het verband tussen helderheid (σαφήνεια) en aanschouwelijkheid (ἐνάργεια) wordt in de antieke stijltheorie vaker gelegd. De retor Demetrius geeft in zijn behandeling van de eenvoudige stijl (χαρακτήρ ἰσχνός) bijvoorbeeld een lange uiteenzetting over ἐνάργεια.²⁸ Dat aanschouwelijkheid van het grootste belang is voor het componeren van een goede ekphrasis heeft Aelius Theon al direct in zijn definitie duidelijk gemaakt (ἐναργῶς ὑπ' ὅψιν ἄγων), en hier benadrukt hij het nog maar eens: het doel is dat het publiek de gebeurtenissen 'bijna ziet' (σχεδὸν ὁρᾶσθαι). Deze formulering, die vaak gebruikt wordt in behandelingen van ἐνάργεια, verwijst naar de illusie die de ekphrasis creëert: het gaat immers niet om een echte visuele waarneming, maar om het gevoel of de indruk dat je als luisteraar 'aanwezig' bent bij de gebeurtenissen in de narratieve wereld.²⁹

Hoewel het kenmerkend is dat de spreker in zijn ekphrasis veel details vermeldt en het publiek als het ware 'rondleidt' langs alle bezienswaardigheden, waarschuwt Aelius Theon dat men niet te lang moet blijven stilstaan bij details die geen functie hebben (τὰ ἄχρηστα). Ook de beschrijving als geheel moet een zinvolle bijdrage leveren aan het betoog: als de ekphrasis geen functie vervult, dan deugt er iets niet. Gevorderde leerlingen die zich bij het declameren te buiten gingen aan lange, zinloze beschrijvingen kregen dan ook op

27 Aphthonius, *Progymnasmata* 12.3 ed. Patillon (= 47.5-6 ed. Spengel) beveelt voor ekphrasis een 'relaxte stijl' (χαρακτήρ ἀνειμένος) aan. Mogelijk slaat deze formulering ook op een losse, paratactische stijl, zoals die van Herodotus.

28 Demetrius, *Over Stijl* 209-220 bespreekt ἐνάργεια.

29 Webb (2009: 103-104) gaat nader in op de illusie die de woorden σχεδὸν ὁρᾶσθαι suggereren.

hun kop, bijvoorbeeld van Pseudo-Dionysius van Halicarnassus.³⁰

Het laatste stijlkenmerk dat door Aelius Theon genoemd wordt betreft de overeenstemming tussen vorm en inhoud: een bloemrijke stijl past bij een bloemrijke inhoud. Er moet, met andere woorden, sprake zijn van iconiciteit, van nabootsing van de gerapporteerde gebeurtenissen in woordkeuze en compositie. Hoewel Theon hierop verder niet ingaat, kunnen we zijn theorie uit andere retorische teksten aanvullen. Aphthonius zegt dat de stijl van een ekphrasis de beschreven gebeurtenissen ‘volledig moet imiteren’ (ὁλως ἀπομιμῆσθαι).³¹ Hoe dat werkt, legt Demetrius uit in zijn behandeling van ἐνάργεια, waar hij laat zien dat Homerus imiterende klankeffecten gebruikt om de gebeurtenissen in de epische wereld dichterbij te brengen. ‘Hij smakte ze neer, en de hersenen stroomden over de grond naar buiten’ (*Odyssee* 9.290: κόπτ’, ἐκ δ’ ἐγκέφαλος χαμάδις ῥέε): dit zou kunnen gelden als een voorbeeld waarin een beangstigende stijl (k-k-k) een beangstigende gebeurtenis imiteert. Een ander voorbeeld is het rijmende, hobbende Homerische vers ‘steeds bergop, bergaf en opzij’ (*Ilias* 23.116: πολλὰ δ’ ἄναντα κάταντα πᾶρναντα).³²

6 Ekphrasis in theorie en praktijk

Hoe verhoudt de retorische theorie zich tot de literaire praktijk? Het is natuurlijk niet zo dat Griekse en Romeinse dichters de kunst van het beschrijven hebben afgekeken van de docenten in de retorica. Het is eerder andersom: we hebben gezien dat de retoren hun leerlingen adviseren om goed naar de voorbeelden van Homerus, Herodotus en Thucydides te kijken. Vanaf de vroegste Griekse literatuur vinden we immers al uitvoerige beschrijvingen die de toehoorder en détail langs de ‘bezienswaardigheden’ in de vertelling leiden, zodat de toehoorder een prachtige stad, een bloedige oorlog, of een wonderlijk dier als het ware voor ogen ziet. Beschrijvingen van kunstwerken zoals het schild van Achilles, die in de moderne literatuurwetenschap bijzondere aandacht krijgen, vormen binnen de *progymnasmata* geen aparte categorie.

Toch werpt de retorische theorie wel licht op ons begrip van zulke poëtische representaties van kunstwerken. De handboeken van Aelius Theon en zijn collega’s laten immers zien dat lezen (of luisteren) in de Oudheid een heel

30 Pseudo-Dionysius van Halicarnassus, *Ars Rhetorica* 10 (372.4-373.2 Usener-Radermacher) klaagt erover dat declamaties vaak beschrijvingen (ἐκφράσεις) bevatten die niets bijdragen aan het betoog: de voorbeelden die hij noemt (storm, hongersnood, pest) herkennen we uit de lesboeken van Aelius Theon en anderen: de voorbereidende schooloefeningen hadden dus blijkbaar ook wel nadelige effecten op de ontwikkeling van de studenten.

31 Aphthonius, *Progymnasmata* 12.3 ed. Patillon (= 47.7-8 ed. Spengel).

32 De twee voorbeelden uit Homerus worden genoemd in Demetrius, *Over Stijl* 219 (van *Odyssee* 9.290 citeert hij overigens alleen de woorden κόπτ’, ἐκ δ’ ἐγκέφαλος). Vergelijkbare voorbeelden vinden we in de scholia op Homerus. Zie Allan, De Jong en De Jonge (2014: 207).

actieve bezigheid was: bij het beluisteren van een goede vertelling maakte men zich een heldere visuele voorstelling van de personen, hun handelingen en de omstandigheden (plaatsen, tijden) waarin de gebeurtenissen zich afspeelden. Wat dat betreft is ekphrasis niet alleen een oefening in schrijven en spreken, maar ook in actief en betrokken lezen. De retorische theorie nodigt ons uit om de beroemde ekphraseis van Homerus, Vergilius en Catullus ook vanuit dit perspectief te bestuderen. Het gaat dan niet om de vraag of de voorstelling op het schild van Achilles nauwkeurig en realistisch is ‘beschreven’, maar om de vraag welke visuele, emotionele en meeslepende impact zo’n passage had (en heeft) op het externe publiek.

Literaire beschrijvingen zijn niet afhankelijk van retorische ekphrasis, maar toch kunnen we aannemen dat de populariteit van ekphrasis in de hellenistische en Romeinse literatuur mede te danken is aan het retorische onderwijs, waarin de *progymnasmata* eeuwenlang een prominente rol speelden. We kunnen daarbij denken aan talloze voorbeelden, zoals de beschrijving van Africa in Sallustius’ *Jugurtha* (17-19) of aan het schilderij over de schaking van Europa aan het begin van Achilles Tatius’ roman *Clitophon en Leucippe*. Ook de *Schilderijen* (Εἰκόνες / *Imagines*) van Flavius Philostratus (170-247 n.Chr.) zijn duidelijk verankerd in de retorische cultuur.³³ Zijn levendige beschrijvingen van een reeks schilderijen zijn in hoge mate bepalend geweest voor het moderne begrip van ekphrasis als beschrijving van een kunstwerk. Maar tegelijkertijd zijn ze een voortreffelijke illustratie van de antieke opvatting van ekphrasis. Zijn teksten stimuleren niet alleen visuele waarneming, maar roepen in mimetische stijl ook geluiden en geuren op. De schilderijen worden dus, om met Aelius Theon te spreken, helder voor onze zintuigen geplaatst; het gaat bij Philostratus dan vermoedelijk ook niet om ‘beschrijvingen’ van werkelijke schilderijen, maar om fictieve kunstwerken die door de redenaar worden ‘geschilderd’ om bij zijn toehoorders een overweldigende ervaring teweeg te brengen.

Van Homerus’ Thersites via Herodotus’ nijlpaard en Thucydides’ nachtgevecht tot Philostratus’ schilderijen: grotere verschillen in genre, onderwerp en stijl zijn nauwelijks denkbaar. Maar al deze voorbeelden zijn, zoals we hebben gezien, heel nauw met elkaar verbonden doordat ze allemaal gekenmerkt worden door het visuele effect van ἐνάργεια. Die narratieve aanschouwelijkheid stond centraal in de retorische oefening van ekphrasis, die meer dan duizend jaar lang een essentieel onderdeel vormde van het schoolcurriculum van Griekse en Romeinse leerlingen.

33 Deze tekst is onlangs in het Nederlands vertaald door Peter Burgersdijk (2015). Voor Philostratus en ekphrasis, zie Bowie en Elsner (2009: 309-355) en Webb (2009: 187-190).

Griekse en Latijnse Taal en Cultuur, Universiteit Leiden
 Doelensteeg 16
 Postbus 9515
 2300 RA Leiden
 c.c.dejonge@hum.leidenuniv.nl

Bibliografie

- Allan, R.J., I.J.F. de Jong en C.C. de Jonge. 2014. 'Homerus' narratieve stijl: *enargeia* en *immersion*', *Lampas* 47, 202-223.
- Bonner, S.F. 1977. *Education in Ancient Rome. From the elder Cato to the younger Pliny*, Londen.
- Bowie, E. en J. Elsner (eds). 2009. *Philostratus*, Cambridge.
- Burgersdijk, P. 2015. *Schilderijen en sofisten. Kunst, ekphrasis en retorica in de klassieke oudheid*, Hilversum.
- Damsté, O. 1968. *Herodotus, Historiën*, Bussum.
- Dubel, S. 1997. 'Ekphrasis et enargeia: la description antique comme parcours' in C. Lévy en L. Pernot (eds), *Dire l'évidence (Philosophie et Rhétorique antiques)*, Parijs, 249-263.
- Felten, I. 1913. *Nicolai Progymnasmata*, Leipzig.
- Foerster, R. 1915. *Libanii Opera*, Vol. 8 (Progymnasmata), Leipzig.
- Gibson, C.A. 2014. 'Libanius' Progymnasmata', in L. Van Hoof (ed.), *Libanius. A Critical Introduction*, Cambridge, 128-143.
- Halsall, A.W. 1992. 'Beschreibung', in G. Ueding (ed.), Band 1, 1495-1510.
- Halsall, A.W. 1994. 'Descriptio', in G. Ueding (ed.), Band 2, 549-553.
- Kennedy, G.A. 1994. *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton.
- Kennedy, G.A. 2003. *Progymnasmata. Greek Textbooks of Prose Composition and Rhetoric*, Atlanta.
- Koopman, N. 2014. *Ancient Greek Ekphrasis. Between Description and Narration*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam.
- Kraus, M. 2005. 'Progymnasmata, Gymnasmata', in G. Ueding (ed.), Band 7, 159-191.
- Lausberg, H. 2008¹. *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, Stuttgart.
- Morgan, T. 2007. 'Rhetoric and Education', in I. Worthington (ed.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Malden MA / Oxford, 303-319.
- Patillon, M. 1997. *Aelius Théon, Progymnasmata*, Parijs.
- Patillon, M. 2008. *Corpus Rhetoricum. Anonyme, Préambule à la rhétorique, Aphthonios, Progymnasmata, Pseudo-Hermogène, Progymnasmata*, Parijs.
- Rabe, H. 1913. *Hermogenis Opera*, Leipzig.
- Rabe, H. 1926. *Aphthonii Progymnasmata*, Leipzig.
- de Roy van Zuydewijn, H.J. 1993. *Homerus, Ilias. De wrok van Achilles*, Amsterdam.
- Smyth, H.W. 1956. *Greek Grammar*, Cambridge MA.
- Spengel, L. 1854-1856. *Rhetores Graeci*. Vol. 1-3, Leipzig.
- Ueding, G. (ed.). 1992-2005. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Tübingen.
- Usener, H. en L. Radermacher. 1904-1929. *Dionysii Halicarnasei quae extant*, vol. 6, Stuttgart.
- Van Hoof, L. (ed.). 2014. *Libanius. A Critical Introduction*, Cambridge.
- Walker, J. 2011. *The Genuine Teachers of this Art. Rhetorical Education in Antiquity*, Columbia.
- Webb, R. 2009. *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*, Farnham.
- Zanker, G. 1981. 'Enargeia in the Ancient Criticism of Poetry', *Rheinisches Museum* 124, 297-311.

Inhoud

Lampas 49 (2016) 3

	Van de redactie	193
NIELS KOOPMAN	Over ekphrasis en het schild van Achilles (<i>Ilias</i> 18.478-608)	195
CASPER DE JONGE	Ekphrasis in het retorische onderwijs	209
MICHAEL SQUIRE	<i>Iliacas ex ordine pugnas</i> Ordering time and space in Virgilian ecphrasis	223
DAVID RIJSER	Kijken en zien Het structurele belang van Juno's tempel in Carthago voor de <i>Aeneis</i>	252
MARK HEERINK	Valerius Flaccus' tempel van Sol als inversie van de <i>Aeneis</i>	266
EMILIE VAN OPSTALL	De werken van de keizer en de woorden van de dichter Paulus Silentarius' <i>Ekphrasis van de Hagia Sophia</i>	280
PIET GERBRANDY	<i>Frons tua candida nix</i> Beschrijvingen van vrouwen in de Latijnse literatuur van de twaalfde en dertiende eeuw	297
SUZANNE ADEMA	Didactische rubriek Tekenen met woorden	311

ISSN 0165-8204